

EEN SOUVENIR UIT HET HEILIGE LAND

De grote bol op de toren van de Nieuwe Kerk

Thomas von der Dunk

Geannoteerde versie van het artikel in het *Jaarboek Delfia Batavorum 2013*

Delft was op het eind van de Middeleeuwen in architectonisch opzicht een vrij uitzonderlijke stad: als enige in het gewest Holland kon zij bogen op een stadssilhouet met twee hoge kerktorens, die temidden van de bescheiden dakruiters van diverse kloosterkapellen ver boven de woonhuizen uitrezen¹. De ene daarvan is ook nu nog met zijn huidige 109 meter de hoogste van heel Holland. De weinige andere Hollandse steden die aan de vooravond van de Reformatie al over twee volwaardige grote parochiekerken beschikten, moesten het met hooguit één fatsoenlijke toren doen, zoals Amsterdam, Enkhuizen en Leiden. In het laatste geval zou bovendien de toren van de Pieterskerk, die met zijn ongeveer 115 meter de allerhoogste was, in 1512 instorten, om nooit meer te worden herbouwd².

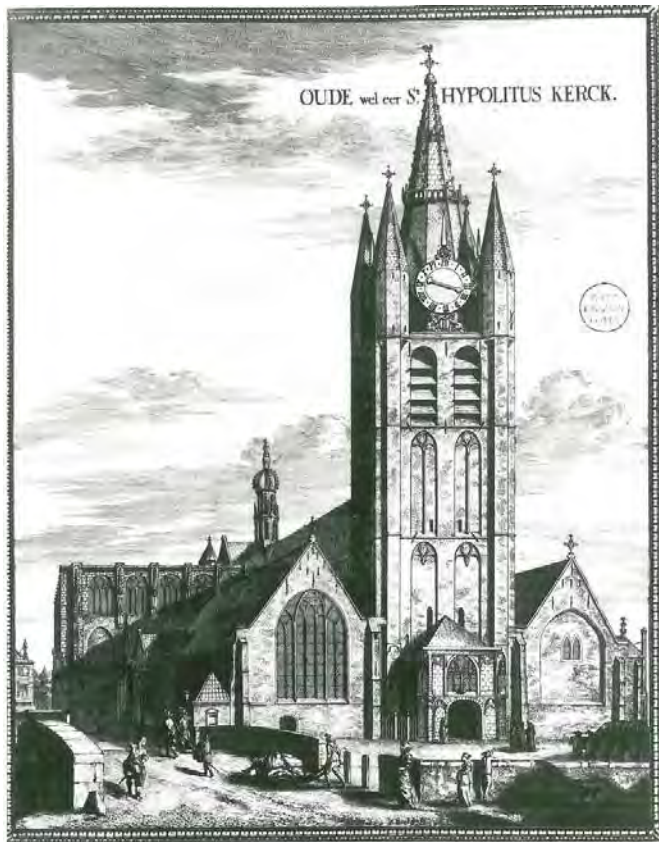
Samen met het tot de late dertiende eeuw teruggaande, maar in de vijftiende

Delft, voorgevel van het Stadhuis

Delft, toren van het Stadhuis

Delft, Oude Kerk, gravure van Coenraet Decker uit 1667

Delft, toren van de Oude Kerk.

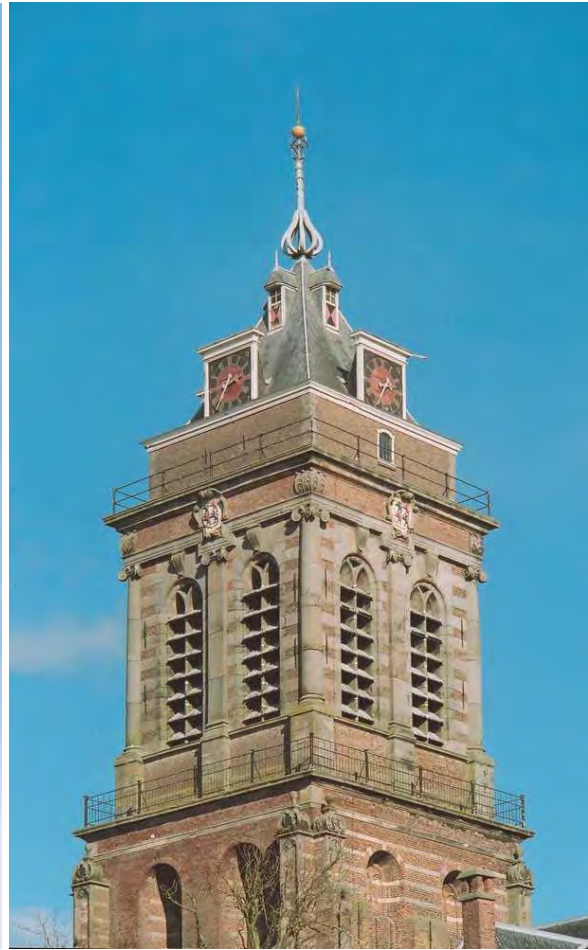
eeuw met een lantaarn verhoogde en zijn karakteristieke tentdak bekroonde belfort van het Stadhuis aan de Markt domineerden de torens van de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk eeuwenlang de Delftse binnenstad³. Opvallend: voor de bekroningen van beide kerktorens vormde Vlaanderen een belangrijke bron.

De bijzondere toren van de Oude Kerk

Over de bouw van de toren van de Oude of Sint-Hippolytuskerk is niet veel bekend⁴. In zijn vormgeving was deze sterk verwant aan de verdwenen contemporaine toren van de Leidse Pieterskerk en met deze op het moment van gereedkomen zonder twijfel een van de meest monumentale torens van de graafschap Holland. Hij moet uit het tweede kwart van de veertiende eeuw stammen, en vormt daarmee het oudste deel van de ooit rond 1200 als tufstenen bouwsel gestichte kerk, die tussen 1355 en 1522 in diverse fases tot een laatgothische pseudobasiliek werd uitgebouwd. Het middenschip is in de huidige vorm een eeuw jonger dan de toren, het koor dateert deels uit de periode 1390-1410, maar werd na 1503 naar plannen van de Vlaamse bouwmeester Anthonis Keldermans fors vergroot, waarbij ook het noordertransept tot stand kwam⁵. Bij de stadsbrand van 3

Dordrecht, Grote Kerk

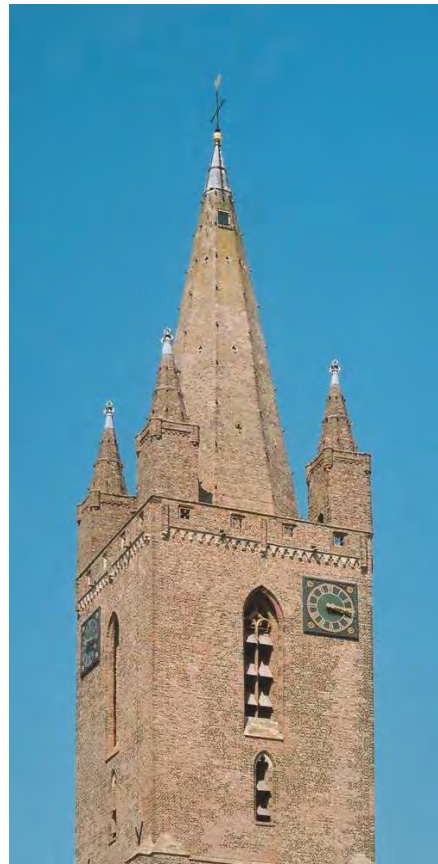
Schoonhoven, Grote Kerk

mei 1536 geheel uitgebrand, werd de kerk van 1541 tot 1560 hersteld, bij welke gelegenheid, als laatste toefje op de taart, het kleine sierlijke dakruitertje op de viering moet zijn gezet⁶.

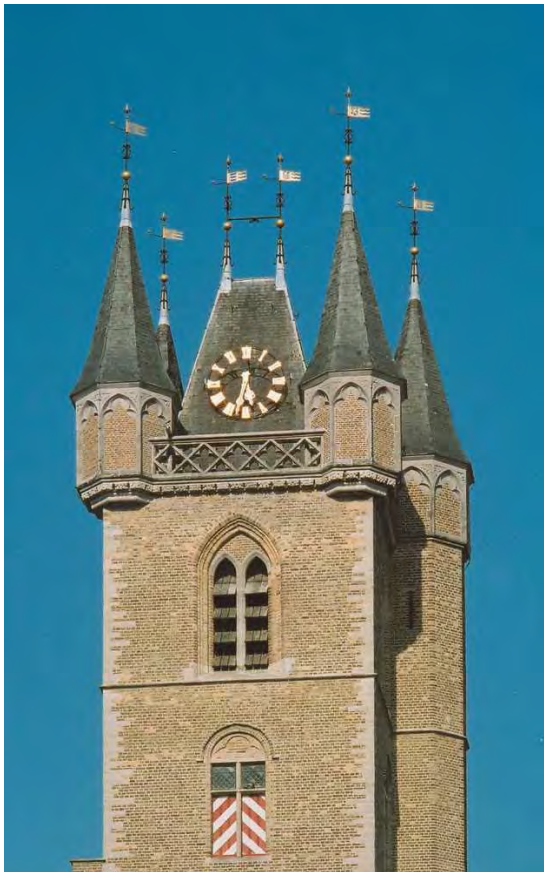
De 79 meter hoge westtoren zelf bleef bij dit alles nagenoeg onaangeroerd; alleen werd de stenen spits in 1452-'53 ingrijpend vernieuwd en halverwege met een balustrade omgeven, om in 1605 van enorme vrijstaande ronde wijzerplaten tegen de voet ervan te worden voorzien⁷. Deze wijzerplaten geven de toren een geheel eigen aanzien en zouden in 1669 ook bij de onvoltooide torenstomp van Wijk bij Duurstede terugkeren⁸. Daar werden ze overigens, anders dan in Delft, in 1760 alsnog in een soort klokkenhuizen geplaatst, net als al in 1626 - het meest monumentale voorbeeld - bij de toren van de Grote Kerk van Dordrecht⁹. Omdat zowel in Wijk bij Duurstede als Dordrecht de spits ontbreekt, en de klokkenhuizen dus de torenromp afsluiten, zijn zij daar tevens bepalend voor het silhouet. Nog weer een halve eeuw eerder, in 1570, werden in Delft zulke grote uurwijzers al in aparte, met driehoekige geveltjes getooide dakkapellen tegen alle vier zijden van het tentdak van de Stadhuistoren aangebracht. Deze toren bleef bij de brand van 1618 gespaard en werd daarna opgenomen in de nieuwbouw van de Amsterdamse

stadssteenhouwer Hendrik de Keyser (1565-1621)¹⁰. Zonder die driehoekige geveltjes zouden zulke dakkapellen voor de wijzerplaten nadien nog viervoudig terugkeren aan de voet van het soortgelijke vierkante tentdak dat, samen met de stenen vierkante klokkenverdieping eronder, in 1648-'50 op de toren van de Bartholomeuskerk in Schoonhoven was neergezet¹¹.

Het meest bijzonder, en uniek voor Holland, was evenwel de bekroning van de toren van de Oude Kerk in de vorm van een door vier kleinere stenen hoekspitsen omgeven hoge achzijdige stenen torennaald. De geografisch dichtstbijzijnde bewaard gebleven soortgenoot, maar wel met veel kleinere nevenspitsjes, vindt men op Zuid-Beveland¹², en wel in het dorp Kapelle. Daar dateerde de toren zelf uit de tweede helft van de veertiende eeuw, maar de vier gemetselde hoektorentjes met dito spitsjes zijn pas later toegevoegd, vermoedelijk ergens tussen 1450 en 1550¹³. Ooit vormde dit niet de

Kapelle, Hervormde Kerk

Sluis, belfort van het Stadhuis

Zierikzee, Zuidhavenpoort

Brugge, Onze Lieve Vrouwekerk vanaf het Belfort

Kortrijk, Sint-Maarten

Tienen, Onze Lieve Vrouwe Ten Poel

enige Zeeuwse kerktoren, die zich daardoor onderscheidde: in het geval van de contemporaine toren in het naburige 's-Heer Arendskerke zijn de aanzetten ervan nog duidelijk te zien¹⁴. Ook de eveneens veertiende-eeuwse torens van Baarland, Nisse en Wemeldinge, even verderop op Zuid-Beveland gelegen, hoorden ooit in die categorie thuis¹⁵.

Een derde nog binnen de huidige Nederlandse staatsgrenzen bewaard gebleven voorbeeld van zo'n torennaaldenkintet levert het Belfort van het Stadhuis van Sluis in Zeeuws-Vlaanderen (1393-'96), ooit ook met enorme ronde wijzerplaten tegen alle vier zijden van de torenspits¹⁶. De tot de vroege veertiende eeuw teruggaande, in 1491-'92 in de bovenbouw gewijzigde Zuidhavenpoort in Zierikzee, ook met vier arkeltorentjes rond het centrale tentdak, wijst op de militaire herkomst van het motief¹⁷. Zo'n torenkwintet vormde namelijk een uitgesproken Vlaams element, dat oorspronkelijk afgeleid was van kasteeldonjons en waarvoor diverse parallellen bij andere stedelijke belforten uit de veertiende en vijftiende eeuw bestaan¹⁸. Later vinden we daarvan ook voorbeelden bij tal van stads- en dorpskerken in Vlaanderen, waarmee Holland overigens vanaf de Zoen van Delft in 1428 - toen de Hollandse gravin Jacoba van Beieren de macht aan de Bourgondische hertog Philips de Goede had moeten overdragen - dezelfde landsheer delen zou. Maar de culturele banden tussen Holland en Vlaanderen waren

Solre-le-Château, Saint-Pierre

Walcourt, Saint-Materne

mede dankzij de handel heel wat ouder dan dat bestuurlijke fusiemoment, en dat heeft vermoedelijk Delft al een eeuw voordien bij de Oude Kerk zijn eigen 'Vlaamse' belfort als symbool van stedelijke trots opgeleverd¹⁹.

Het meest monumentale voorbeeld van zo'n Vlaamse kerktoren met vijf spitsen in het huidige België dateert uit de late vijftiende eeuw: de Onze Lieve Vrouwekerk in Brugge, met 122 meter bij de voltooiing de hoogste kerktoren in de hele Nederlanden²⁰. Het type zou in Vlaanderen ook de komst van de renaissance overleven, waarbij de centrale stenen naaldspits met vier dito kleinere nevenspitsen zou worden omgezet in een centrale houten constructie van diverse uivormige bollen temidden van vier soortgelijke kleinere bouwsels op de hoeken. Fraaie voorbeelden bieden de Sint-Maarten in Kortrijk (1601), de Onze-Lieve-Vrouwen-Poel in Tienen (1654), de Saint-Pierre in Solre-le-Château (1611) en de Saint-Materne in Walcourt (1631)²¹. Zelfs uit de barok kennen we nog een elegante variant, te weten het door de lokale architect Louis Ledoux (1616-1667) ontworpen Belfort van Bergen/Mons in Henegouwen (1662-'69)²². Het meest noordelijke voorbeeld, in geografisch opzicht echt een uitschieter, biedt tot op heden nog de in 1523-'29 opgetrokken en na brand door blikseminslag in 1584 veel lager herbouwde vieringstoren van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch²³.

De bijzondere toren van de Nieuwe Kerk

Zo'n koepelspits, maar dan zonder de vier hoektorentjes, zou ook voor de toren van de Nieuwe Kerk in Delft karakteristiek worden²⁴. En die koepelspits was bij zijn gereedkomen in 1496 de allereerste in zijn soort in heel Holland²⁵, waar tot dan toe torens altijd met simpele vierkante tentdaken - in de romaanse periode - dan wel slanke achtzijdige naaldspitsen - tijdens de gothiek - waren afgedekt. Dat laatste gold bijvoorbeeld voor de reeds gememoreerde toren van de Leidse Pieterskerk²⁶.

Anders dan in het geval van de Oude Kerk, valt het verloop van de bouw van de toren van de Nieuwe of Sint-Ursulakerk op grond van het rijkelijk voorhanden archiefmateriaal tot in detail te volgen²⁷. Dat geldt niet alleen voor de toren, maar ook voor de kerk zelf, waarvan het tussen 1383 en 1390 opgetrokken transept thans het oudste gedeelte vormt, direct in aansluiting gebouwd op de kleine houten kerk die hier in 1381 op de

Delft, Nieuwe Kerk vanaf de Markt.

plaats van een miraculeuze verschijning van de Heilige Maagd was gesticht. Een basilicaal schip verving vervolgens tussen 1412 en 1435 de daartoe weggebroken houten noodkerk, van 1453 tot 1476 volgde de bouw van een groot omgangskoor²⁸. Intussen was men ook al die tijd bezig met het meest prestigieuze deel van de nieuwe kerk: de westtoren, die die van de Oude Kerk moest overtreffen. Op 5 september 1396 werd de eerste steen gelegd. Na precies één-eeuw-en-één-dag bouwen, op 6 september 1496, was hij gereed. Niet dat er

Dordrecht, project voor de onvoltooid gebleven toren van de Grote Kerk, 18de-eeuwse tekening.

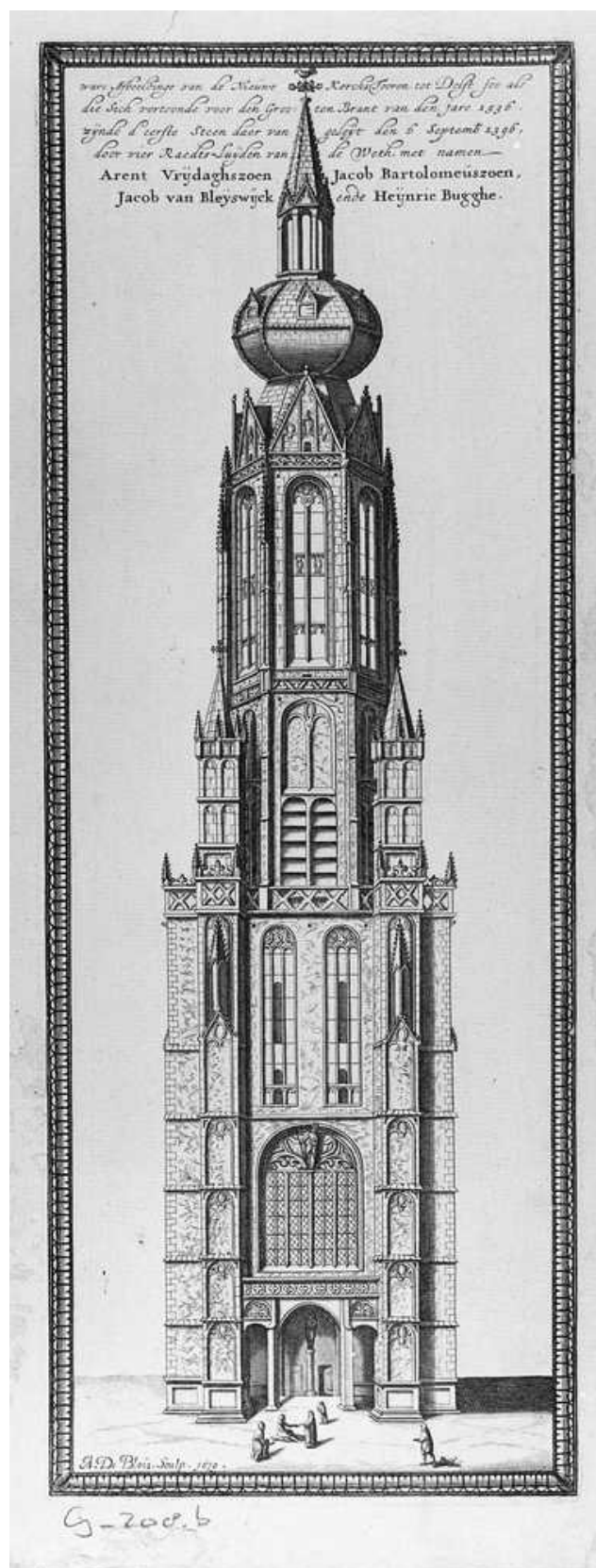
continu aan de toren doorgewerkt was, de bouw voltrok zich met horten en stoten: de twee onderste vierkante geledingen waren al in 1412 gereed, de achzijdige derde geleding volgde in 1430-'47, en pas na een halve eeuw pauze verrees in 1494-'96 ook het bovenste achtkant, samen met de opvallende uivormige bekroning, waarover zo meer.

Lang heeft Delft daarmee niet kunnen pronken; bij de al genoemde grote stadsbrand van 1536 ging de spits in vlammen op, om bij de herbouw het jaar daarop door een korte achzijdige pyramide te worden vervangen²⁹. Die moest na een nieuwe brand in 1872 drie jaar later voor een in de hoofdlijnen soortgelijke, maar beduidend steilere neogothische versie naar ontwerp van Pierre Cuypers en Eugen Gugel plaatsmaken, die nog steeds de toren bekroont³⁰.

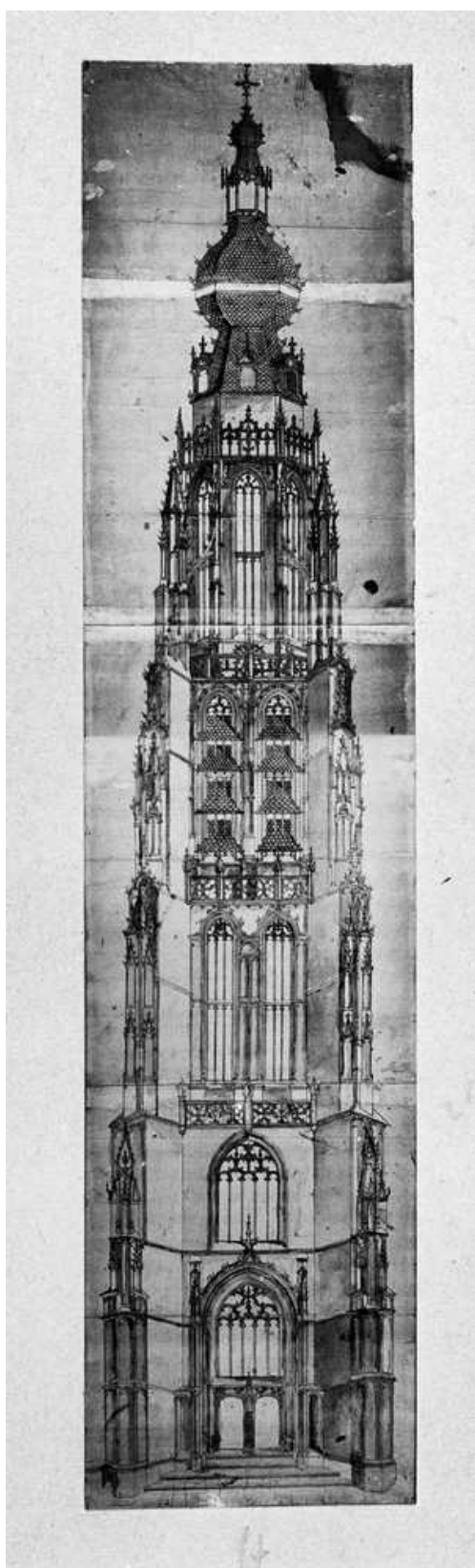
Reeds de opbouw in vier verdiepingen met twee achtkanten was voor een toren in onze contreien uniek, nog afgezien van de vier slanke hoektorens die het onderste octagon begeleiden en zo de overgang van vierkant naar achtkant verzachten. De Utrechtse Domtoren (1321-'82), die voor menige grotere kerktoeren in het Sticht of daarbuiten model stond, telde boven de twee vierkante geledingen bijvoorbeeld maar één octagonale lantaarn³¹. Alleen de toren van de Grote Kerk van Dordrecht (1339-1457) had net als Delft op een uit meerdere etages bestaand vierkant onderstuk een uit twee verdiepingen opgebouwde achzijdige lantaarn moeten krijgen, maar toen na ruim een eeuw stenen stapelen de bouw werd stopgezet, was men net tot de eerste aanzet daarvan gekomen³². De beoogde Dordtse bekroning was evenwel geen uispits als in Delft maar een - voor Nederland overigens nog veel uitzonderlijker - open maaswerkhelm, zoals voor diverse Duitse gothische torens ontworpen was, bijvoorbeeld het Munster in Freiburg en de Dom van Keulen³³.

Omdat de bekroning van de toren van de Delftse Nieuwe Kerk reeds zo vroeg verloren ging, zijn wij voor een reconstructie aangewezen op slechts een tweetal postume afbeeldingen. De ene is een op de omlijsting 1620 geda-teerd olieverfschilderij, dat vermoedelijk een kopie is naar een zestiende-eeuws origineel, dat in het Stadhuis belandde³⁴. De ander is een gravure van de hand van Abraham de Blois (?-1717) uit 1679³⁵. Qua proporties is de geschilderde versie weinig betrouwbaar, de toren is hierop, zoals een vergelijking van de vier geschilderde geledingen met de vier bestaande leert, veel te slank weergegeven. De gravure komt in dat opzicht ongetwijfeld veel beter met de werkelijkheid overeen.

Maar over de vorm van de bekroning laten zij weinig misverstand bestaan. Apart zijn reeds de acht spitse topgeveltjes die bij de brand van 1536 bewaard zijn gebleven en zodoende nog steeds de lantaarn afsluiten. Zij onttrekken hier niet, als in Utrecht, de bovenste balustrade aan het oog, maar zijn daar bovenop geplaatst, waarmee zij in feite al een onderdeel van de spits vormen. Iets soortgelijks treffen wij sinds Cuypers' restauratie van 1877-'85 overigens ook aan bij de rond 1485 voltooide spits van de Janskerk in Maastricht³⁶. Daarboven verrijst dan in Delft de houten spits, die bestaat uit een afgeknotte achzijdige pyramide, e Delft, Nieuwe Kerk vanaf de Markt en grote bol, een slanke open lantaarn en een korte naaldspits³⁷.

Delft, toren van de Nieuwe Kerk met oorspronkelijke bekroning, gravure van Abraham de Blois uit 1679.

Breda, project voor de toren van de Grote Kerk met de oorspronkelijke bekroning, vroeg-16de-eeuwse ontwerptekening, verblijfplaats onbekend.

Bolvormige houten torenbekroningen in Holland

De spits met bol van de Nieuwe Kerk was een bekroningsvorm die anno 1496 nog volledig nieuw was. "Den houten Appel was bysonder fraay van werk en seer raer in't aensien, sulcks men elders weynigh of geen dierghelijcke sagh", zoals stadsgeschiedschrijver Van Bleyswijck nog in 1667 goedkeurend noteerde³⁸. Het qua anciënniteit daarop volgende voorbeeld binnen de huidige Nederlandse landsgrenzen dat met zekerheid te dateren valt, is tien jaar jonger en sierde de laatgotische toren van de Grote Kerk in Breda³⁹. Met de bouw van de stenen romp, bestaande uit een aantal vierkante geledingen en één achzijdige lantaarn, werd in 1468 begonnen; in 1506 kwam deze gereed. De overeenkomsten met de romp van de Nieuwekerkstoren zijn vrij gering; forse overhoekse steunberen zorgen in dit geval voor een geleidelijk slinkende contour, terwijl de volwaardige hoektorentjes, die in Delft de overgang van vierkant naar achtkant moeten helpen verzachten, in Breda door (forse) hoekpinakels zijn vervangen. Boven de bovenste balustrade verrees in 1506-'09 een houten bovenbouw, opnieuw zoals in Delft bestaande uit een afgeknotte achzijdige pyramide, een bol, en een open lantaarn. In plaats van de bekronende spits van Delft

Rhenen, Cuneratoren.

Haarlem, vieringstoren van de Bavo

Edam, Speeltoren.

volgde ditmaal als afsluiting een concaaf tussendakje met een tweede veel kleinere bol. De Delftse topgevels aan de voet van de bekroning ontbraken⁴⁰.

Ook in Breda bestaat de oorspronkelijke bekroning niet meer; hij werd in 1694 door blikseminslag een prooi van de vlammen, om vervolgens in 1699 door een barokke variant te worden vervangen⁴¹. Dankzij oudere prenten weten wij echter hoe hij er uit heeft gezien. Bovendien zijn in de zeventiende eeuw twee houten modellen van de toen bestaande bekroning vervaardigd⁴², en was aan de hele toren een manshoge bouwtekening uit de bouwtijd of van kort daarna bewaard gebleven. Onduidelijk is mede daardoor, in hoeverre deze bolvormige bekroning al van de aanvang, dus al in 1468, op het bouwprogramma stond, dan wel pas later - tegen de tijd dat de romp gereed was? - aan de bouwplannen is toegevoegd, en eerst aan een veel conventionelere torennaald was gedacht. Dat laatste lijkt waarschijnlijker⁴³. Hetzelfde geldt overigens ook voor Delft: of de bijzondere spits pas werd bedacht toen men in de loop van 1495 daadwerkelijk met de bouw ervan begon, of al (veel) eerder, valt bij gebrek aan contemporaine bouwtekeningen niet te bepalen, maar een veel vroegere datering dan 1495 is evenzeer twijfelachtig⁴⁴.

Nog voor een derde toren op het huidige Nederlandse grondgebied *kan* het plan voor de bolvormige bekroning al uit de late vijftiende eeuw stammen, bij de vanaf 1492 verder naar Utrechts model in één ruk opgetrokken Cuneratoren in Rhenen.

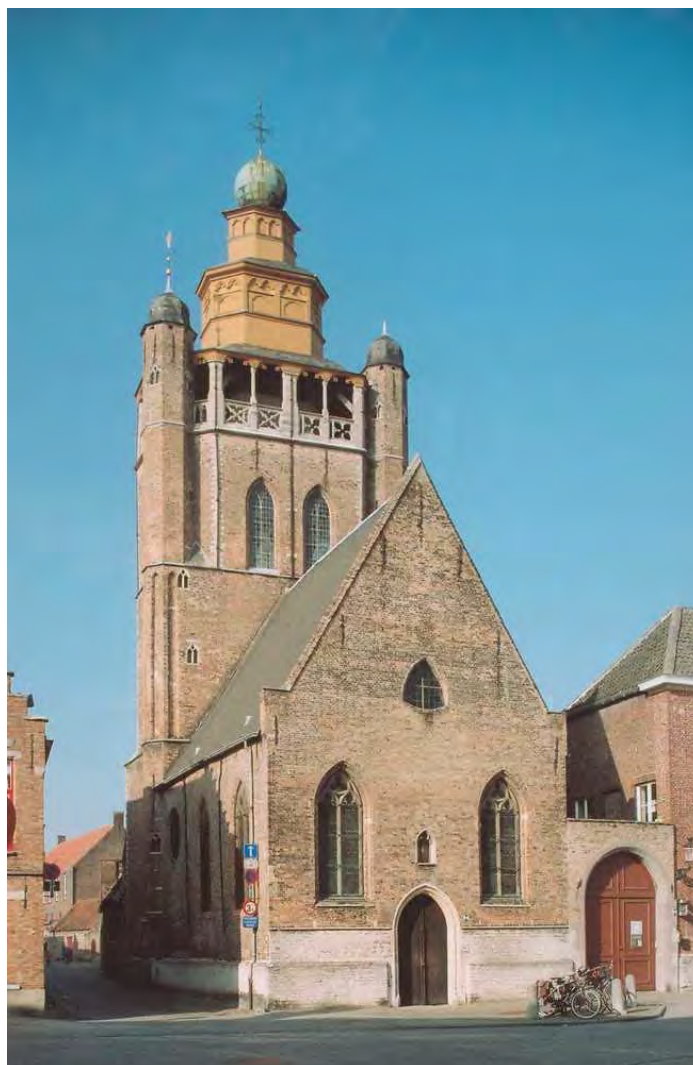
Ook hiervoor geldt dat volstrekt onduidelijk is of het klokvormige koepeldak met 'Bredase' open minilantaarn, die in 1531 gereed kwam, al tot het oorspronkelijke concept behoorde⁴⁵. Voor de iets eerder begonnen Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort gold dat in elk geval niet; deze was oorspronkelijk met een traditionele torennaald getooid, en kreeg pas na het afbranden daarvan (in 1547) een uit diverse bollen bestaande spits, de (sterk gelijkende) voorloper van de huidige⁴⁶. Andere serieuze gegadigden boven de grote rivieren van voor de eeuwwisseling zijn er niet.

In elk geval zou het als allereerste in Delft gegeven voorbeeld van een torenbekroning met een grote bol na de eeuwwisseling in Holland en daarbuiten furore maken, soms in gesloten vorm, als in Delft zelf of bij de Zuidertoren in Enkhuizen (1518-'24)⁴⁷, maar al spoedig vooral in Holland zelf in de vorm van een open uivormige beugelkroon, waarvan de houten vieringstoren van de Sint-Bavo in Haarlem (1518-'19) het meest grootse voorbeeld vormt⁴⁸. Het meest op Delft lijkt misschien nog de - rond 1525 te dateren? - Speeltoren in Edam, waar we, zij het met andere onderlinge verhoudingen, boven de achtkante stenen lantaarn precies dezelfde opeenvolging zien van een dichtmaal licht concaaf gebogen afgeknotte pyramide, grote gesloten bol, open houten minilantaarn en kort afsluitend spitsje⁴⁹. Een iets eenvoudiger variant, met minder onderdelen in deels andere volgorde, vinden we in de kort na de stadsbrand van 1524 geconstrueerde torenbekroning van de Gasthuiskerk in Zaltbommel⁵⁰.

In de Amsterdamse Oudekerkstoren zou in 1565 een gesloten bol tussendak halverwege met een open beugelkroon bovenaan worden gecombineerd⁵¹. Tot in de zeventiende eeuw bleef in het westen van Nederland het gebruik van zulke bollen, uien en beugelkronen voor de houten bovenbouw van torens zeer gangbaar, niet alleen bij kerken, maar ook bij stadhuizen, van Veere (1599) tot Leiden (1599)⁵².

Een oosterse bron voor de bol

Dat er oude artistieke relaties met Vlaanderen bestonden had anderhalve eeuw eerder reeds de toren van de Delftse Oude Kerk geïllustreerd. Dat ze ook in de vijftiende eeuw hebben bestaan, is niet minder aannemelijk. Juist vanuit de Oude Kerk werden die nu opnieuw aangeknoopt, en wel speciaal met de machtige handelsstad Brugge. Zowel een nieuw koperen doopvont (1438) als een nieuw traliehek (1469) werd achtereenvolgens door de Delftse kerkmeesters bij Brugse kunstenaars besteld⁵³. In of kort voor het jaar 1465 werd bovendien ook de nieuwe pastoor uit Brugge betrokken: Egidius Joyce (1425-1483). Die bleef daarnaast tot zijn dood als kanunnik verbonden aan het kapittel van Sint-Donaas in Brugge, zoals dat ook voor de twee volgende pastoors gold. Die stamden eveneens uit de Vlaamse handelsmetropool, zodat meer dan een halve eeuw lang, tot de dood van de derde pastoor kort voor 1522, er ook kerkelijke banden bestonden⁵⁴.

Brugge, Jeruzalemkapel.

Zulke banden vonden nu opnieuw ook een bouwkundige vertaling. Net als in Holland traden namelijk ook in Vlaanderen vanaf het eind van de vijftiende eeuw steeds vaker ingewikkelder houten torenbekroningen op. De in 1482-'86 gebouwde octagonale lantaarn van het Belfort in Brugge was aansluitend nog met een houten pyramide bekroond, maar toen deze al in 1493 afbrandde, werd in plaats daarvan in 1499-1502 een bekroning geconstrueerd die opgebouwd was uit allerlei doorbroken en uitstulpende geledingen, met de Vlaamse leeuw in top⁵⁵.

In deze stad moet vermoedelijk ook het allereerste gerealiseerde voorbeeld van de 'Delftse' bol bij een toren gezocht worden, waarvan de herkomst lang in raadselen was gehuld⁵⁶ - en daarmee tevens de mogelijke iconografische verklaring van het plotselinge massale optreden ervan: in de laatgotische Jeruzalemkapel⁵⁷. Opnieuw dus Brugge: zoals de Delftse Oudekerkstoren met zijn vijf spitsen hier later zijn meest monumentale Vlaamse tegenhanger zou vinden in de enorme toren van de Onze Lieve Vrouwekerk, zo vond de bol op de toren van de Delftse Nieuwe Kerk hier zijn eerste voorloper in die op de toren van de

Panorama van Jeruzalem met de als Tempel van Salomo geïdentificeerde Rotskoepel, houtsnede van Erhard Reuwich uit de Peregrinatio in Terram Sanctam (1486) van Bernhard von Breydenbach.

Jeruzalemkapel te Brugge. Dit wat groot uitgevallen privébedehuis was in 1427 gesticht door de gebroeders Pieter en Jakob Adornes nadat zij een pelgrimstocht naar het Heilig Land hadden gemaakt⁵⁸.

Het bouwwerk was evident als aandenken daaraan bedoeld, wat verklaart dat het koor ervan een crypte kreeg die duidelijk op de Heilig Grafkerk was geïnspireerd en enkele touristische relikwieën uit Jeruzalem bevatte, zoals een steen van het Heilig Graf zelf⁵⁹. Nadat vervolgens ook Pieters zoon Anselm Adornes (1424-1483) in 1471 van een dergelijke pelgrimsreis was teruggekeerd⁶⁰, werd de kapel bij een ingrijpende verbouwing aan de koorzijde van een zeer opvallende toren voorzien. Op de stenen romp ervan prijkte een zeer oosters ogende achtkante houten bovenbouw die in een grote bal eindigde, waarop het Maltheser kruis van Jeruzalem verrees⁶¹.

Al vanaf het begin van de vijftiende eeuw was er sprake van een duidelijke toename van het aantal Europese pelgrims naar Palestina, dat juist in de dagen van Anselm een climax bereikte⁶². Ook vanuit de Bourgondische Nederlanden was de toestroom toen bijzonder groot⁶³. Dat liet niet alleen zijn sporen na in de schilderkunst, maar ook in de (geschilderde) architectuur, waarbij in de beeldvorming geen duidelijk onderscheid gemaakt werd tussen de (grotendeels verdwenen) oudere joods-christelijke en de (inmiddels dominante) jongere islamitische bouwkundige erfenis in die contreien.

Heilig Grafkerk in Jeruzalem, houtsnede van Erhard Reuwich uit de *Peregrinatio in Terram Sanctam* (1486) van Bernhard von Breydenbach.

Daar werd in Jeruzalem al sinds onheugelijke tijden de - immers op de Tempelberg gelegen - Rotskoepel (688-691) met de goddelijke Tempel van Salomo vereenzelvigd⁶⁴. Tevens kon voor dergelijke bekroningen de Heilig Grafkerk een belangrijke inspiratiebron vormen, die bij de herbouw in 1140-'49 door de Kruisvaarders met een basilicaal schip en kloeke klokkentoren was vergroot⁶⁵. De begrijpelijke interesse voor dit oermonument van het Christendom zou juist in de nadagen van de Middeleeuwen binnen de 'reële' architectuur nog resulteren in een aantal verkleinde kopieën van de aparte Heilig Grafaedicula met zijn koepelvormig bekroond 'torentje' binnenin de Heilig Grafkerk⁶⁶, in de vorm van nieuwe 'Heilig Grafkapellen' in andere kerkgebouwen in Europa, waarvan er nu nog een stuk of vijftig zijn bewaard⁶⁷. Soms, zoals in 1508 in het Zuid-Duitse Augsburg, kreeg het eigen Heilig Graf door een uivormig opzwellende koepel op het dak nog een extra 'oosters' accent⁶⁸.

Dankzij tal van reisverslagen van pelgrimstochten naar het Heilige Land, die als gevolg van de uitvinding van de boekdrukkunst vanaf het laatste eeuwkwart ook

op een veel breder publiek konden rekenen, raakte men ook in de Nederlanden met de Rotskoepel als Tempel vertrouwd, zodat die associatie van bijbel en koepel voor de hand lag. In dat opzicht was er in heel Europa sprake van een ware hausse aan publicaties van dergelijke reisberichten, die na de eeuwwisseling wel weer snel zou wegebben⁶⁹. Daaronder bevond zich ook, van de hand van de Brugse priester en notaris Rombout de Doppere, een heus handboek in het Nederlands voor Palestinagangers, dat in 1491 in druk verscheen⁷⁰.

Een sleutelrol was weggelegd voor het eerste geïllustreerde reishandboek, de in 1486 als *Peregrinatio in Terram Sanctam* in druk verschenen beschrijving van de Mainzer kanunnik Bernhard von Breydenbach (ca.1440-1497) van zijn pelgrimstocht in 1483⁷¹. Het door de hem begeleidende Utrechtse schilder Erhard Reuwich uitgegeven en met fraaie houtsneden verluchtigde werk zou al twee jaar na de eerste uitgave ook in het Nederlands verschijnen. Door de vele andere vertalingen nadien zou het voor lange tijd beslissend zijn voor het fysieke beeld dat men in Europa van Jeruzalem had⁷². Juist Reuwichs weergave van de Rotskoepel als 'Tempel', pontificaal centraal op zijn grote uitvouwbare panoramaprent van de Heilige Stad, zou vaak als voorbeeld voor andere contemporaine voorstellingen daarvan dienen⁷³.

Met de door zulke ontdekkingsreizigers verkregen informatie verwierf men in de Nederlanden een veel natuurgetrouwer beeld van de architectuur ter plaatse dan men voorheen bezeten had. Sindsdien duikt bij de visuele verbeelding van Jeruzalem de Tempel herhaaldelijk in de verbasterde gedaante van de Rotskoepel op. Maar al veel eerder zou het Heilige Land door (uivormige) 'Tempel'-koepels of bolvormige torenhelmen worden gekarakteriseerd, die dan ook soms zeer concreet de Tempel of de Heilige Grafkerk moesten verbeelden⁷⁴. Van moskeeën of minaretten afgekeken⁷⁵, moesten zij al gedurende de hele vijftiende eeuw met name in de Vlaamse schilderkunst dienen om aan bijbelse voorstellingen een oriëntaals-exotische 'couleur locale' van het Heilige Land te verlenen⁷⁶. Bij 'Europese' taferelen uit deze tijd was daarentegen in de geschilderde architectonische stoffering geen spoor van zulke koepel- of uivormige bedakingen te vinden.

Vaak namen dan de met een koepel gedekte centraalbouwwerken op bijbelse taferelen onder invloed van de gothiek de vorm aan van torens, waarmee zij de voorlopers vormden van de later daadwerkelijk in de Nederlanden gebouwde torens, zoals dat al eerder in Venetië het geval was⁷⁷. Reuwichs weergave van de Heilig Grafkerk, met de door gevouwen koepel bekroonde klokkentoren, werkte dit vanaf 1486 ongetwijfeld nog verder in de hand⁷⁸. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw zijn hele reeksen van zulke geschilderde torens bewaard gebleven. Speciaal een reeks miniaturen van een Brugs meester in een rond 1450 voor Philips de Goede vervaardigde Jeruzalemkroniek springt er uit. De stadsgezichten van Jaffa en Jeruzalem staan hier bol van de met uien bekroonde gothiserende torens die het oriëntaalse karakter van de stad moeten representeren⁷⁹. Is het toeval

dat juist in Brugge met de Jeruzalemkapel die architectonische verbeelding zo'n beetje voor het eerst in de Nederlanden ook in de architectonische praktijk werd omgezet?

Toen Anselm Adornes in 1470 de eerste keer naar het Heilige Land afreisde, functioneerde zijn eigen Jeruzalemkapel voor hem als vanzelfsprekend vertrekpunt. Hier bestegen hij en zijn kompanen hun paard, nadat zij eerst hier ter communie waren gegaan⁸⁰. Geheel in die geest werd een halve eeuw later een broederschap van Jeruzalemvaarders aan de kapel verbonden, die daardoor al spoedig tot het brandpunt van de plaatselijke Heilige Grafdevotie zou uitgroeien⁸¹.

Dergelijke verbanden doen ook een diepere iconografische intentie achter de vrij plotselinge introductie van de houten torenbekroningen in de Nederlanden en elders vermoeden. De verleiding is zodoende groot om ook in het geval van Delft, dat als eerste Hollandse stad daarmee kon pronken, net als bij de Jeruzalemkapel in Brugge de bol als een verwijzing naar het Oosten te interpreteren. Een 'afbeelding' van de Tempel van Jeruzalem van de hand van een Florentijnse miniaturist Gherardo di Giovanni del Fora Fiorentino (1444/'45-1497) op een passievoorstelling in een Romeins missaal uit 1493 vertoonde in elk geval met zijn achtkante romp, driehoekige topgeveltjes en uivormige bol daarboven zelfs een zeer grote overeenkomst met de drie jaar jongere bekroning van de Nieuwekerkstoren, waarvan zij in feite een licht gedrukte versie vormt⁸². Dat men in Delft met dit missaal bekend was, mag weliswaar uitgesloten worden geacht, maar de gelijkenis duidt erop dat een bepaald vormenrepertoire breder in Europa circuleerde, en kennelijk met de wereld van de bijbel werd geassocieerd.

Pelgrims naar en uit Delft

De inwoners van Delft waren niet minder vroom dan die van Brugge; bovendien werd die vroomheid extra gestimuleerd door de economisch lucratieve rol die de stad als regionaal bedevaartscentrum vervulde. Aan beide grote parochiekerken samen waren liefst vier devoties met bijbehorende mirakelverhalen verbonden⁸³.

Drie daarvan kwamen voor rekening van de Oude Kerk, de cultus van Maria Jesse (sinds 1327), van het Heilig Kruis (sinds 1411) en van de Onze Lieve Vrouw van Zeven Smarten (sinds 1503), goed voor respectievelijk 9, 69 en 195 geneeskundige wonderverhalen - van zweren en gezwollen tot blindheid en bezetenheid - tot in het eerste kwart van de zestiende eeuw⁸⁴. De Nieuwe Kerk moest het met alleen het wonderdoende beeld van Maria ter Nood Gods redden, maar dat woog qua winstgevende aantrekkingskracht op pelgrims alleszins op tegen het trio van de Oude Kerk. Dit beeld alleen al was in de periode 1381-1516 goed voor 96 miraculeuze gebeurtenissen, waarbij de medische bijstand zich niet alleen tot mensen beperkte, maar ook tot schapen en varkens uitstreekte - geen kwaal bij mens en dier, van welke aard ook, die het beeld niet genezen kon⁸⁵. De helft van de gelukkig genezenen was weliswaar uit Delft afkomstig, maar de

andere helft kwam uit de regio, en vormde een belangrijke inkomstenbron waaruit de verfraaiing van de beide kerken kon worden gefinancierd⁸⁶.

Omgekeerd trok Delft niet alleen van buiten pelgrims aan, maar gingen ook herhaaldelijk Delftenaren zelf als pelgrims op pad naar het Heilige Land. Tot hen behoorde schout Jan de Huyter (1471-1541), wiens reisverslag in 1584 zelfs in druk zou verschijnen⁸⁷ - exact een eeuw nadat in Delft al een van de eerste Palestinareisverslagen in druk verschenen was, *Die Historie van Seghelijn van Jherusalem*⁸⁸. De Huyter vergezelde in 1520-'21 samen met Lambrecht Willemsz van Varick - dan nog een Goudse pater, maar vanaf 1534 pastoor van de Oude Kerk in Delft - de Utrechtse kanunnik en schilder Jan van Scorel (1495-1562) op diens reis naar Jeruzalem⁸⁹, die in een vrij betrouwbaar stadsgezicht van Jeruzalem met prominent aanwezige Rotskoepel zijn weerslag vinden zou⁹⁰. In 1550 zou Van Scorel uit Delft de opdracht krijgen voor het hoofdaltaarstuk voor de Nieuwe Kerk⁹¹.

Jeruzalemvaarders stonden in de stedelijke gemeenschap qualitate qua in hoog aanzien, en werden na afloop van hun reis thuis vaak met veel tamtam onthaald. Niet elke pelgrim zat daarop te wachten. Zo had de Delftse barbier Arent Willemsz (ca.1485-ca.1565) aan zijn terugkeer geen ruchtbaarheid gegeven, omdat hij geen zin had in het "rumoer datter somwijls is vanden volcke alser yemant coomt vanden heiligen lande"⁹².

Jeruzalemkapellen

Gelijk Brugge en diverse andere Hollandse steden kende zodoende ook Delft een speciale, over een eigen kapel beschikkende Jeruzalembroederschap, waarvan het lidmaatschap was voorbehouden aan expelgrims die de heilige plaatsen hadden bezocht⁹³. De meeste van zulke broederschappen werden in de loop van de vijftiende eeuw gesticht; zo ook die van Delft, die waarschijnlijk al kort na de eeuwwisseling

Gouda, Jeruzalemkapel.

ontstond. Zij kunnen als een typisch Noord- en Zuid-Nederlandse specialiteit beschouwd worden⁹⁴. Op de oudste in het noorden kon vermoedelijk Utrecht bogen, waar deze in 1394 was opgericht⁹⁵. Later zou ook Van Scorel er lid van worden, en meerdere groepsportretten van zijn medebroeders maken, en daaronder ook zichzelf vereeuwigen⁹⁶.

Zo'n Jeruzalembroederschap telde meestal een tiental, hooguit twintigtal leden, onder wie soms ook een enkele vrouw. In Utrecht speelden zij een belangrijke rol bij de hier tenminste al rond 1200 bestaande jaarlijkse Palmpaasprocessie, van de Domkerk naar de Pieterskerk en weer terug⁹⁷. Al meteen bij de oprichting in 1394 was vastgelegd dat zij voortaan "ons Heeren beeld mitten ezel trecken zellen": het exclusieve recht om de houten paasezel met Christusbeeld erop door de straten van de stad te voeren⁹⁸.

Ook elders, waar de Palmprocessie eveneens met zo'n ezel opgeluisterd werd, bezaten de Jeruzalembroeders vaak dat voorrecht, zoals in Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Haarlem⁹⁹. Of het ook voor Delft gold, is evenwel onduidelijk¹⁰⁰. Elders namen enkele priesters die taak op zich. Voor Delft is dat voor 1516 overgeleverd. In 1554 hadden zij daarbij wel nog de hulp van vijf dienaren nodig om de palm-ezel door de smalle straten van de stad in goede banen te leiden. In 1495 was daarnaast zelfs ook nog een jonge levende ezel in de optocht meege-sleept¹⁰¹.

Net als in Utrecht ging het in Amsterdam daarbij van kerk naar kerk; waarbij omwille van de lieve vrede tussen beide parochies om het jaar twee andere bedehuizen, naast de twee grote stadskerken de Nieuwezijdskapel en de Oudezijdskapel waren betrokken¹⁰². Hoe het er in Delft aan toeging, dat immers ook over twee grote parochiekerken beschikte, of die bijvoorbeeld ook om het jaar een beurt kregen, weten wij tot dusverre niet.

Een en ander resulteerde als gezegd echter ook daar, net als in Utrecht en die andere Hollandse steden, in een eigen Jeruzalemkapel, in dit geval als onderdeel van het rond 1400 gestichte Oude Vrouwenhuis in de Papenstraat. De uit de eerste helft van vijftiende eeuw daterende, thans na ettelijke verbouwingen onherkenbaar verminkte, aan Sint Martha gewijde kapel had ooit - net als nu nog de kort vóór of in 1504 in Gouda gebouwde¹⁰³ - een twaalfhoekige vorm, met aansluitend een smaller rechthoekig koor. Het gebouwtje werd bij de stadsbrand van 1536 dakloos, om in 1551 van een nieuwe kap te worden voorzien. Kort na de reformatie werd de kapel gesecculariseerd en door het aanbrengen van een tussenverdieping voor bewoning geschikt gemaakt, waarna tot in de negentiende eeuw nog vele metamorfoses volgden¹⁰⁴. De polygonale kapel was duidelijk bedoeld als vrije kopie van de Heilig Grafaedica, net als in Gouda, waar het koepelgewelf met kleine ronde opening bovenin duidelijk een toespeling op de Heilige Grafkerk zelf vormde¹⁰⁵.

Ook de zelfstandige Jeruzalemkapellen die in andere Nederlandse steden bestonden, raakten met de reformatie buiten gebruik en vielen dan vaak aan sloop

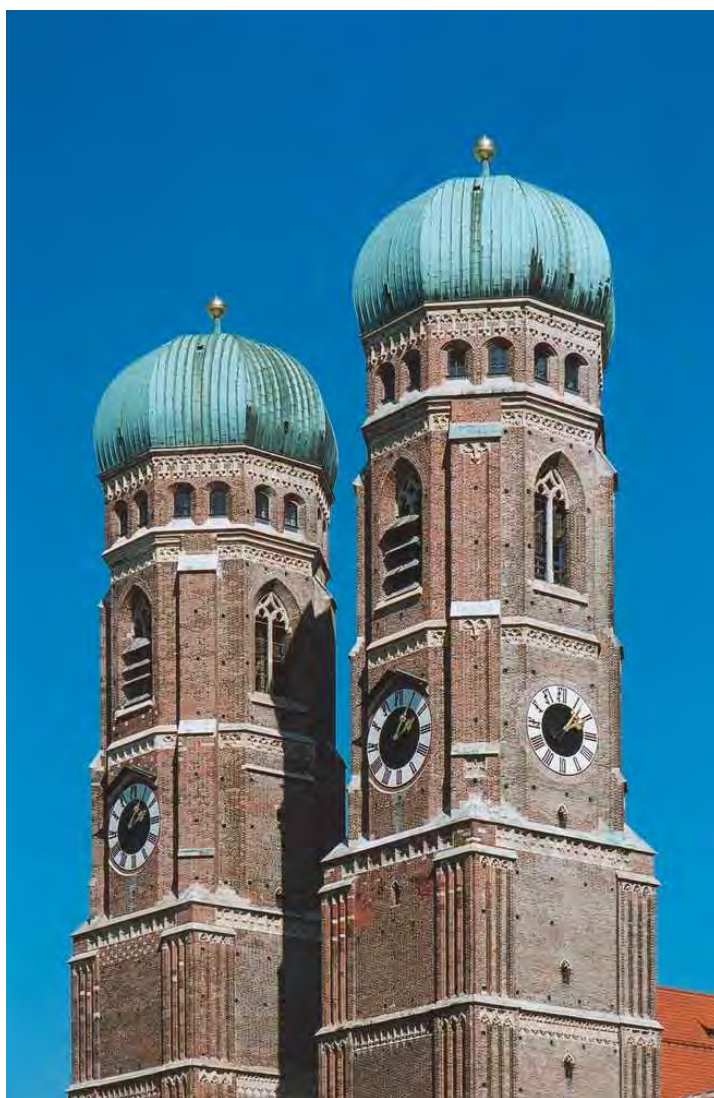
ten offer. Alleen in Gouda is de twaalfhoekige kern nog vrij gaaf bewaard, ofschoon ook hier het rechthoekige deel in de achttiende eeuw onherkenbaar werd verbouwd. Van 1598 tot 1948 diende het gebouwtje, in de Jeruzalemstraat pal achter de Janskerk gelegen, als aalmoezierskamer van het aanpalende weeshuis; thans fungeert het als tentoonstellingsruimte¹⁰⁶.

De combinatie van twaalfzijdig polygon en rechthoek mag, als symbolische navolging van de Heilig Grafaedicula, voor Nederlandse Jeruzalemkapellen als een soort standaardtype gelden, dat buiten Delft en Gouda tenminste ook voor Utrecht, Leiden en Amsterdam overgeleverd is¹⁰⁷. De particuliere kapel van de Adornes in Brugge vormde daarvan bijna een megaversie: een daar tot toren opgehoogde centraalbouw met een aansluitende grote zaal. Geen van de bekende Jeruzalemkapellen in de Noordelijke Nederlanden kon zich daarmee meten. Ze bezaten alle een bescheiden formaat en moesten het zonder toren stellen, net als hun soortgenoten elders. En bij geen ervan was sprake van het soort bolvormige bekroningen dat we kennen van de Heilig Grafkapel in Augsburg of de Jeruzalemkapel in Brugge - of de Nieuwekerkstoren in Delft.

De Beierse parallel

Brugge staat met de oriëntaalse oorsprong van zijn bijzondere torenbekroning bovendien vermoedelijk niet alleen. Ook elders in Europa duiken kort na 1500 bollen op torens op, om in de plaats van de aloude gothische naaldspitsen te treden. Een heel sprekend voorbeeld leveren de grote uivormige koepels die vanaf de vroege zestiende eeuw voor Beieren karakteristiek zouden worden¹⁰⁸.

Het allereerste en tegelijk meteen meest monumentale voorbeeld, meteen in tweevoud, leverden de beide westtorens van de Frauenkirche in München, waarvan de achtzijdige lantaarns in 1488

München, Frauenkirche.

gereed waren gekomen, om in 1525 van de twee huidige karakteristieke uivormige bollen te worden voorzien. Zij zouden als een bewuste toespeling op de (immers vaak in navolging van Breydenbachs reisverslag met uitgesproken uivormige koepel afgebeelde) Rotskoepel-Tempel te interpreteren zijn¹⁰⁹. Mogelijk ging deze tempelallegorie nog terug op de in 1488 overleden stadsmetselaar Jörg von Halspach, die nog wist dat een kwart van de aflatgaven, door de stedelingen gedaan ten behoeve van de bouw, bestemd was voor de bevrijding van Jeruzalem uit handen van de islam¹¹⁰.

Bij soortgelijke Beierse bakstenen torens was tot dusverre altijd een gothische torennaald gangbaar geweest, die aanvankelijk vast eveneens voor München ontworpen was¹¹¹. De in plaats daarvan nu geconstrueerde twee bollen moesten de Frauenkirche zonder twijfel een bijbels-oosters karakter helpen verlenen. Daarbij zou Venetië, vanouds de poort naar de Levant, dat het monopolie op de massabedevaart naar het Heilige Land in de vorm van groepsreizen per galei bezat, wel eens als intermediair kunnen hebben gefungeerd: al in de tweede helft van de vijftiende eeuw werden hier diverse campaniles met oosterse koepels bekroond¹¹².

Het is zeer wel mogelijk dat wat in 1525 in iconografische zin voor München gold, dertig jaar eerder ook opging voor Delft. Toeval of niet: juist uit het jaar 1525 bezitten wij immers het reisverslag van enkele pelgrims die zich via Zuid-Duitsland naar Venetië begaven om zich daar richting Jeruzalem in te schepen. De reisimpressies van de al eerder genoemde Delftse barbier Arent Willemsz met acht uit andere Hollandse steden afkomstige metgezellen mogen staan voor die van velen. Van alle gebouwen in de Heilige Stad waren zij het meest getroffen door dat bouwwerk dat zij aanzagen voor de Tempel, die voor hen als niet-moslims helaas onbereikbaar bleef. Het maakte op hen een verpletterende indruk, de superlatieven konden niet op. Reeds direct bij aankomst viel hun oog op de berg met "die schonen heerliken tempel van salomon"; als enige dagen later het prachtige uitzicht vanaf de Olijfberg wordt geroemd, passeert vanzelfsprekend "die schone suverliken tempel van salomon" de revue, om kort daarop nogmaals te spreken over "die grote polyten properen costeliken tempel van Salomon, wyens costelickheit grootheit starckheit properheit noyt mensche diergheliken op aertriken en ghesach"¹¹³. Was het vreemd dat ook andere Jeruzalemgangers dan de Brugse koopman Anselm Adornes dergelijke wonderen van oriëntaalse schoonheid als blijvend aandenken aan hun indrukwekkende pelgrimstocht thuis wilden kopiëren?

De reis van Arent Willemsz, die thuis in zijn eigen stad op de Nieuwekerkstoren sinds kort al zo'n oosters ogende bol bezat, ging heen en terug via Ulm, niet via München, maar anders zou hij, nu de torenkoepels van de Frauenkirche net uit de steigers waren gekomen, halverwege zijn terugreis vanuit het Heilige Land door een Europees torenlandschap vol traditionele puntige gothische spitsen, met zijn eigen nog jonge en betrekkelijk unieke kloon van de Rotskoepel aan de Hollandse Delf als einddoel, vast een kreet van herkenning hebben geslaakt.

NOTEN

1. Een speciaal overzicht over de kerkbouw in Delft ontbreekt. Het meest informatief is: I.V.T.Spaander en R.A.Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572*, tent.cat. Delft, Delft 1979, p.32-69. H.Janse, "Middeleeuwse kapellen", in: R.Meischke e.a. (red.), *Delftse Studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr.E.H.ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunsts*, Assen 1967, p.32-51, behandelt voorts een zestal kapellen.
2. Voor de Leidse Pieterskerktoren m.n. J.Veerman, "Den thorn valt", in: E.den Hartog en J.Veerman (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle 2011, p.72-90; alsmede B.van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992, p.10-12.
3. Voor de toren van het Stadhuis: A.de Groot, "Het stadhuis van Delft, aspecten van zijn bouwen en restauratiegeschiedenis", *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXXXIII (1984), p.3-5, 6. Voor de Grote Markt door de eeuwen heen speciaal: J.A.Kuiper, *De Delftse Markt in tijd en ruimte*, Delft 1984.
4. De Leidse toren wordt om die reden gelijk met de Delftse gedateerd; zie Van den Berg, o.c.[2], p.12; vgl. ook Veerman, o.c.[2], p.73-74, 87-88. Voor de toren van de Oude Kerk in Delft zie D.P.Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, Den Haag 1973, p.22-23; G.Berends en R.Meischke, "De bouwgeschiedenis van de Oude Kerk", in: I.V.T.Spaander en R.A.Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572*, tent.cat. Delft, Delft 1979, p.33-34.
5. Voor de bouw van de Oude Kerk: Oosterbaan, o.c.[4], p.22-27; Berends & Meischke, o.c.[4], p.32-37; D.Wijbenga, *De Oude Kerk van Delft. 750 jaar in woord en beeld*, Delft 1990. p.13-20. Vgl. ook C.L.Temminck Groll, "Een sleutel tot de geschiedenis van de Oude Kerk te Delft", *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie XIV (1961), kol.77-92.
6. Vgl. voor de gevolgen van de stadsbrand voor en de herbouw van de Oude Kerk: Oosterbaan, o.c.[4], p.27-29; Berends & Meischke, o.c.[4], p.37; Wijbenga, o.c.[5], p.21-24. Het torentje blijft steeds ongenoemd.
7. Zie L.J.Meilink-Hoedemaker, "Klokkijken in Delft", *Delfia Batavorum Jaarboek*, XII (2002), p.109-111. Speciaal voor deze thematiek in algemene zin: G.Roosegaarde Bisschop, "Wijzerplaten aan oude gebouwen", *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXIV (1965), p.142-158; voor Delft p.150.
8. Zie R.van der Eerden-Vonk, "'Om periculen ende meerder kosten t'ontgaen'. Vierhonderd jaar onderhoud en herstel van de Wijkse toren", in: P.C.van der Eerden en M.A.van der Eerden-Vonk (red.), *De Wijkse toren. Geschiedenis van de toren van de Grote Kerk in Wijk bij Duurstede (1486-2008)*, Hilversum 2008, p.81-82.
9. Zie Roosegaarde Bisschop, o.c.[7], p.150.

10. De constructie van de vier dakkapellen stond in verband met het aanbrengen van een nieuw uurwerk dat jaar; zie Meilink-Hoedemaker, o.c.[7], p.103-106. Voor de relatie met De Keyzers stadhuis J.J.Terwen, "Het stadhuis van Hendrik de Keyser", in: R.Meischke e.a. (red.), *Delftse Studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr.E.H.ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunt*, Assen 1967, p.162-163.

11. Datering afgaande op R.Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland*, Zwolle 2004, p.478. Volgens H.C.Bulman, *De Grote of St.Bartholomeuskerk te Schoonhoven*, Schoonhoven 1979, p.17, werd toen alleen het bovenste deel van de gothische romp verbouwd; wanneer in de zeventiende of achttiende eeuw de klokkeverdieping werd opgetrokken, laat de auteur in het midden.

12. Zie voor overzicht van de torenbouw aldaar: M.J.Burger, "Torens op Zuid-Beveland", *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1993, p.157-183; alsmede H.Janse, "Laat-13de en 14de eeuwse bakstenen kerken op Zuid-Beveland", *Spiegel der Historie*, I (1966), p.97-101.

13. Mogelijk n.a.v. de verheffing van de dorpskerk tot kapittelkerk in 1503; zie G.J.Lepoeter, "De hoektorentjes op de toren van Kapelle", *Bulletin van de Stichting Oude Zeeuwse Kerken*, no.35 (1995), p.15-20. Zie ook dez., *De geheimen van de kerk van Kapelle onthuld. Van Onze-Lieve-Vrouwekerk tot huis voor het Woord*, Goes 1996, p.33-40.

14. Vgl. voor de toren: G.J.Lepoeter, "De Hervormde Kerk van 's Heer Arendskerke", *Bulletin / Stichting Oude Zeeuwse Kerken*, no.7 (1981), p.10-12, onder voorbehoud. H.Janse, *Kerken en torens in Zeeland*, Zaltbommel 1969, p.29, p.101, betwijfelt daarentegen of er oorspronkelijk hoektorentjes aanwezig waren, en niet slechts hoekbalkons.

15. Genoemd door Lepoeter, o.c.[13a], p.16-17, die daarnaast nog Oostkapelle op Walcheren als voorbeeld vermeldt. Voor de toren van Baarland: J.de Ruiter, *Baarland. Land tussen Honte en Zwake*, Goes 2004, p.38-39, echter zonder van de hoektorentjes melding te maken. In Nisse werden deze bij een restauratie in 1805 gesloopt; zie dez., *Nisse. Dorp aan de Zwake*, Goes 1996, p.35. In Wemeldinge werden zij al in 1607 afgebroken, in 1615 gevolgd door de stenen spits; zie G.J.Lepoeter, *Kerk in perspectief. Verleden en heden van de Sint Maartenskerk te Wemeldinge*, Kapelle 1989, p.26-29 (met reconstructietekening).

16. Voor het Stadhuis zie G.C.A.Juten, "Het Stadhuis van Sluis", *Bulletin van den N.O.B.*, 1e serie VI (1905), p.37-47; I.H.Vogel-Wessels Boer, "Hetzelve anders. Het Stadhuis van Sluis", *Zeeland*, II (1993), p.30-33. Bij de restauratie van 1894-1904 door J.A.Frederiks werden de grote wijzerplaten verwijderd; verder bleef de toren ongewijzigd; na verwoesting in 1944 werd hij 1956-'60 identiek herbouwd; zie E.A.Canneman, "De restauratie van het Stadhuis te Sluis", *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie XVII (1964), kol.153-154.

17. Enigszins verwant zijn de Sassenpoort (1409) in Zwolle en de Drogenapstoren (1444) in Zutphen.

18. Voor die relatie Burger, o.c.[12], p.176-182. Zie voor Vlaanderen zelf, n.a.v. het Genter

Belfort, waarvan de bekroning opvallend veel fases doorliep, het rijk geïllustreerde overzicht bij P.Bergmans, "Le campanile du Belfort de Gand", *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, XII (1904), p.254-278. Vgl. voor het bouwtype ook kort L.Devliegher, "Zes herbouwde belforten in Vlaanderen", *Bulletin van de K.N.O.B.*, XVII (1964), kol.167-174.

19. De architectonische relatie tussen beide graafschappen is nooit systematisch nader bestudeerd. Vgl. voor Zeeland: R.Meischke, "De Vlaamse invloed op de bouwkunst van Zeeland", *Zeeuws Tijdschrift*, II (1951), p.109-119.

20. De romp dateert reeds uit ca.1270-1320. Voor de toren kort: J.de Vincennes, *Kerken te Brugge*, Brugge 1958, p.50-51; J.de Borchgrave d'Altena, "L'Eglise Notre Dame de Bruges", *Congrès Archéologique de France*, CXX (1962), p.29-30. De torenspits werd al in 1518 als bouwvallig gesloopt en herbouwd; in 1818 licht verlaagd, kreeg hij bij een volgende herbouw in 1853-'58 zijn oude hoogte terug, en in 1871 weer de oorspronkelijke vier hoektorentjes.

21. In Kortrijk op een romp uit 1390-1439, in Tienen op eentje uit 1363-1427; in Solre-le-Château op een toren uit 1574; zie voor dit drietal F.Herrenschwand, *Die Turmbauten der Gotik in den Niederlanden südlich des Rheins*, diss. Zürich, Winterthur 1956, resp. p.97, 107-108 en 68-69. In Walcourt stamt de romp uit (het begin van) de dertiende eeuw.

22. Voor het Belfort: C.Piérard, "Le Beffroi et l'architecture de Mons au XVIIIe siècle: à propos d'une restauration en cours", *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Geschiedenis*, LIV (1985), p.45-57; alsmede G.Casy, "Le Beffroi de Mons. Son horloge, son carillon", *Annales du Cercle Archéologique de Mons*, XLVII (1923), p.4-7.

23. Van de hand van de Bossche timmerman Jan van Poppel. Zie: J.Mosmans, *De St.Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1932, p.159-161; J.van Oudheusden, *De Sint Jan van 's-Hertogenbosch*, Zwolle 1985, p.43-45; H.Boekwijt, R.Glaudemans en W.Hagemans, *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch*, Alphen/Maas 2010, p.195-207.

24. Voor de toren van de Nieuwe Kerk: L.K.H.van der Kloot Meijburg, *De Nieuwe Kerk te Delft. Haar bouw, verval en herstel*, Rotterdam 1941, p.27-28, 42-48, 56-59; J.Martijnse, "De Nieuwe Kerk te Delft", *De Hoeksteen*, I (1972), p.198-201; D.P.Oosterbaan, *De Nieuwe Kerk te Delft*, Delft 1981, p.7-12; M.Gout en M.A.Verschuyf, *Nieuwe Kerk Delft en grafmonument van Willem van Oranje*, Delft 1989, p.26-28, 34-36; alsmede kort G.Berends, "De bouwgeschiedenis van de Nieuwe Kerk", in: I.V.T.Spaander en R.A.Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572*, tent.cat. Delft, Delft 1979, p.38-39.

25. Voor zulke houten torenbekroningen nog steeds onmisbaar: E.H.ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden. Bijdrage tot hun ontwikkelings- en vormgeschiedenis*, diss. RUL, Leiden 1929; nadien F.Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, deel II, Den Haag 1931, p.378-404. Zie binnenkort ook uitvoerig T.H.von der Dunk, *Toren versus traditie. De omgang van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen 1500-1800*, Leiden 2014, p.63-111, alsmede 125-143 en 157-182.

26. Voor gothische torens en hun bekroningen zie E.H.ter Kuile, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1941, p.41-84; alsmede F.A.J.Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der*

Nederlandsche bouwkunst, deel II, Den Haag 1931, p.23-29; M.D.Ozinga, *De gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953, p.18-24, 35-36, 44-46, 55-56, 79-81; Von der Dunk, o.c.[25], p.23-47.

27. Zie: D.P.Oosterbaan, *Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft. Inleiding en aantekeningen = Haarlemse Bijdragen*, LXV (1958).

28. Voor de bouw van de Nieuwe Kerk: Van der Kloot Meijburg, o.c.[24], p.19-66; Martijnse, o.c.[24], p.195-205; Berends, o.c.[24], p.38-40; Gout & Verschuyf, o.c.[24], p.16-26, 29-33.

29. Zie voor de brand Gout & Verschuyf, o.c.[24], p.36-38; alsmede A.P.A.van Daale, *Delft brandt. Historie van de stadsbrand van 1536 en volgende rampen door vuur of buskruit en van de brandbestrijding*, Delft 1986, p.22-33. Voor de nieuwe torenbekroning o.m. Van der Kloot Meijburg, o.c.[24], p.74-77; Martijnse, o.c.[24], p.202-203, beide met reproductie van de bekende gravure van C.Decker uit ca.1720, die bij Gout & Verschuyf zelfs de omslag siert.

30. Voor de huidige spits zie Van der Kloot Meijburg, o.c.[24], p.117-118; A.J.C.van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H.Cuypers als restauratiearchitect*, Zwolle 1995, p.132-133.

31. Voor de Domtoren: E.J.Haslinghuis en C.J.A.C.Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, p.404-460; T.Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren*, Utrecht 1975; J.E.A.L.Struick, *De Utrechtse Domtoren*, Utrecht 1982, m.n. p.16-29.

32. Voor de bouw van de toren van Dordrecht W.Nijman, *Een rondwandeling door de Grote Kerk van Dordrecht*, Dordrecht 1977, p.8-10; T.W.Jensma en A.Molendijk, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Zwolle 1987, p.22-23. Van het verloren gegane geschilderde ontwerp van rond 1500 zijn twee copieën uit de 18de eeuw bewaard, die in detaillering en proporties behoorlijk van elkaar afwijken, maar de hogespits gemeen hebben. De ene, in het Gemeentearchief, vindt men besproken bij R.Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, p.160 met afb.45 op p.164; G.Roosegaarde Bisschop, "De geschilderde maquette in Nederland", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, VII (1956), p.189-191 met afb.6 op p.184. De tweede, veel primitiever voorstelling (bovendien met slechts één achzijdige lantaarn) uit de Dordracum Illustratum, vindt men afgebeeld bij Jensma & Molendijk p.24.

33. Vgl. voor overzicht R.Bork, *Great spires. Skyscrapers of the New Jerusalem*, Köln 2003, p.110-268; alsmede dez., "Into Thin Air: France, Germany and the Invention of the Openwork Spire", *The Art Bulletin*, LXXXIV (2003), p.25-53. Oorspronkelijk was zo'n open maaswerkspits volgens Haakma Wagenaar, o.c.[31], p.42-44, 48-49, ook voor de Utrechtse Domtoren geconcipeerd. Ook de beide torens van de Lebuïnus in Deventer, waarvan tussen 1459 en 1499 alleen de rechter ten dele werd gebouwd, waren mogelijk met een dergelijke spits gedacht; zie D.J.de Vries, "De bouwgeschiedenis van de Lebuïnus tussen circa 1450 en de reformatie", in: A.J.J.Mekking (red.), *De Grote of Lebuïnuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken*, Zutphen 1992, p.93-94, met reconstructietekening.

34. Schilderij besproken bij Meischke, o.c.[32], p.160 met afb.46 op p.168 (daar tussen 1620 en

1667 gedateerd); en Roosegaarde Bisschop, o.c.[32], p.199-201 met afb.11 (op grond van de stijl van de lijst als 16de-eeuwse kopie van een ontwerp uit ca.1484 beschouwd).

35. Afgebeeld bij Van der Kloot Meijburg, o.c.[24], plaat 5 t.o. p.30; Martijnse, o.c.[24], p.200; Oosterbaan, o.c.[27], frontispice; dez., o.c.[24], p.8; Gout & Verschuyf, o.c.[24], p.18 afb.10.

36. Zie Van Leeuwen, o.c.[30], p.133-136. Oorspronkelijk rustte de spits direct op de lantaarn. Voor de toren zie L.L.Minis, *St.Janskerk*, Maastricht 1990, p.45-51.

37. Voor de bekroning van de Nieuwekerkstoren: Ter Kuile, o.c.[25], p.46-48; alsmede Van der Kloot Meijburg, o.c.[24], p.58; Martijnse, o.c.[24], p.201; Oosterbaan, o.c.[24], p.12; Gout & Verschuyf, o.c.[24], p.34.

38. Geciteerd naar M.Gout en M.A.Verschuyf, *Delft in de 17e eeuw*, Delft 1996, p.16.

39. Voor de toren zie: G.C.A.Juten, "De kerk van Breda", *Taxandria*, XLIV (1937), p.113-117; J.M.F.IJsseling, "De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda. Aantekeningen over de bouwgeschiedenis", *Jaarboek De Oranjeboom*, XXI (1968), p.7-9; A.Nierse en E.Wijnands, *500 jaar toren*, Breda 2009, p.18-19.

40. Over de bekroning speciaal Ter Kuile, o.c.[25], p.48-50; alsmede IJsseling, o.c.[39], p.8-9.

41. Zie Nierse & Wijnands, o.c.[39], p.46-47. Voor de huidige bekroning voorts Ter Kuile, o.c.[25], p.110-111.

42. Voor bespreking van beide modellen, de ene in het Stedelijk Museum van Breda (uit 1669), de ander in Kasteel Sypesteyn in Nieuw-Loosdrecht zie R.W.Tieskens, "Toren van de Grote Kerk te Breda", in: dez., D.P.Snoep en G.W.C.van Wezel (red.), *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, Zutphen 1983, p.69-71.

43. Voor de datering Meischke, o.c.[32], p.148, met afb. op p.151-156; en K.De Jonge, "'Up die manier van Brabant'. Brabant en de adelsarchitectuur van de Lage Landen (1450-1530)", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXXXVI (2003), p.415. Vgl. ook Ter Kuile, o.c.[25], p.13 en p.49; IJsseling, o.c.[39], p.9.

44. Ter Kuile, o.c.[25], p.47. Zie ook Martijnse, o.c.[24], p.201.

45. Ter Kuile, o.c.[25], p.18, houdt een modernisering van de plannen in 1531 evengoed voor mogelijk. Voor de Cuneratoren zie voorts W.van Iterson, "De Cuneratoren te Rhenen", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1964, p.25-44; H.P.Deys, "Vijf eeuwen Cuneratoren", in: dez., A.J.de Jong en W.H.Strous, *1492-1992. 500 jaar Cuneratoren te Rhenen*, Rhenen 1992, p.9-35.

46. Over de nadien herhaaldelijk herbouwde peerspits: W.F.N.van Rootselaar, "De Onze Lieve Vrouwe Toren te Amersfoort", *Oud-Holland*, V (1887), p.131-136; Ter Kuile, o.c.[25], p.105-106; G.Berends, "De houten torenbekroningen van Amersfoort en Gouda", *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXXIII (1974), p.216-219; C.van den Braber, *Toren door de tijd. Bouwen en restaureren in pelgrimstad Amersfoort*, Amersfoort 1998, p.65, 67-69, 75, 94-97.

47. Op stenen onderstuk uit 1450-'58. Voor de toren zie D.Brouwer, *Beschrijving van de St.Gomarus- of Westerkerk en de St.Pancras- of Zuiderkerk te Enkhuizen*, z.p. 1949, p.76-77; J.Keppel, "Tussen 't Noord en 't Sand. Over de vroegste bouwgeschiedenis van de Zuiderkerk te Enkhuizen", *Jaarboekje Oud Enkhuizen*, 2012, p.30-35.
48. Daarvoor zie naast Ter Kuile, o.c.[25], p.51-55: K.Emmens, "Een Brabantse oplossing voor een Hollandse kerktoren", in: J.J.Temminck (red.), *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk. Geschiedenis en restauratie*, Haarlem 2002, p.16-17; E.Vink, "De vieringstoren in de Haarlemse bronnen", *aldaar*, p.81-97. Zie binnenkort uitvoerig: de monografie van T.H.von der Dunk, *Haarlem als Hollands Jeruzalem. Een 'Bellefroid' voor Bavo en Bakenes. Op zoek naar de wortels van een houten stenen toren in de Haarlemse, Hollandse en Heilige bouwkunst van de vroege zestiende eeuw*, Hilversum 2014; voorts kort dez., o.c.[25], p.93-97.
49. De datering is zeer omstreken; hier naar Emmens, o.c.[48], p.19-20; en Vink, o.c.[48], p.91-93. Zie voorts H.Janse, "Edam, Speeltoren", *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXXII (1973), Nieuwsbulletin p.43-44.
50. Voor de Gasthuistoren, waarvan de spits na sloop van de vorige in de jaren dertig in 1957-'58 herbouwd werd: H.W.Boekwijt, "De Gasthuistoren te Zaltbommel - een geval apart", *Tussen De Voorn en Loevestein*, XX (1984), p.50-52.
51. Daarover binnenkort T.H.von der Dunk, "Bilhamers Oudekerkstoren (1565): een keizerlijk bouwwerk uit het oosten", *Jaarboek Amstelodamum*, CVI (2014); voorts tot dusverre: H.Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*, Zwolle 2004, p.155-159; G.van Tussenbroek, *The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640)*, Turnhout 2006, p.85-91; alsmede Ter Kuile, o.c.[25], p.69-71.
52. Voor Veere: W.S.Unger, *Het Stadhuis van Veere*, Middelburg 1934, p.13-17. Over Leiden zal binnenkort en apart opstel van mijn hand verschijnen.
53. Oosterbaan, o.c.[4], p.83 resp. 84.
54. Zie voor alledrie Oosterbaan, o.c.[4], p.132-136.
55. Voor het Belfort van Brugge: P.Devos, *Brugge herwonnen schoonheid. Tien jaar monumentenzorg te Brugge*, Tielt 1975, p.13-26; W.Carlier, "Het Brugse Belfort en Hallen", in: H.Dacquin en M.Formesyn (red.), *Brugge, Belfort en Beiaard*, Brugge 1984, p.17-27.
56. Vgl. voor de herkomstproblematiek Ter Kuile, o.c.[25], p.22-41; en binnenkort Von der Dunk, o.c.[25], p.70-93. Eerste systematische poging voor Duitsland: W.H.Dammann, "Der Ursprung des Haubenturms", *Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, II (1908/09), p.179-192. De tweede, met overzicht voor renaissance en barok, van W.Tunk, *Der deutsche Haubenturm*, diss. Breslau, Breslau 1935. De derde, voor Europa als geheel, is van W.Born, "The Introduction of the Bulbous Dome into Gothic Architecture and Its Subsequent Development", *Speculum*, XIX (1944), p.208-221.
57. Over de Jeruzalemkapel het meest uitvoerig: J.P.Esther, "Monumentenbeschrijving en

bouwgeschiedenis van de Jeruzalemkapel", in: N.Geirnaert en A.Vandewalle (red.), *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge*, tent.cat. Brugge 1983, p.51-81. Zie voorts naast J.Penninck, *De Jeruzalemkerk te Brugge*, Brugge 1986, p.10-15: De Vincennes, o.c.[20], p.131-136; alsmede C.Dikken, "A Monument to a Glorious Past and a Questionable Future? The Jerusalem Chapel in Bruges and its Stained Glass Windows", in: R.de Weijert e.a. (red.), *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Truus van Bueren*, Hilversum 2011, p.79-96 (m.n. p.83-87).

58. Voor de familie Adornes N.Geirnaert, "De Adornes en de Jeruzalemkapel, Internationale contacten in het laatmiddeleeuwse Brugge", in dez. en A.Vandewalle (red.), *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge*, tent.cat. Brugge 1983, p.11-49, voor hun pelgrimsreizen p.19, voor de beide broers p.16-21. Voor een overzicht van Vlaamse Jeruzalemvaarders in de vijftiende eeuw zie A.Viaene, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge 1982, p.189-209.

59. Voor de Heilige Graf-kopie in Brugge: De Vincennes, o.c.[20], p.132-133; Esther, o.c.[57], p.70-73. Vgl. ook Penninck, o.c.[57], p.14, 29-30; Dikken, o.c.[57], p.85-87. Voor de verering van het Heilig Graf in het algemeen: C.Morris, *The sepulchre of Christ and the medieval West from the beginning to 1600*, Oxford 2005; voor zulke kopieën p.345-359. Voor de Jeruzalem-cultus van de Adornes recent uitvoerig: M.Kirkland-Ives, "Capell nuncapato Jherusalem noviter Brugis: The Adornes Family of Bruges and Holy Land Devotion", *Sixteenth Century Journal*, XXXIX (2008), p.1041-1064.

60. Voor Anselmus Adornes zie m.n. Geirnaert, o.c.[58], p.21-29; en zijn opstel, "Anselm Adornes (1424-1483). Koopman, aristocraat, bedevaarder en avonturier. Een Bruggeling met Italiaanse wortels en Schotse connecties", *Vlaanderen*, LI (2002), p.8-10. Voor de pelgrimstocht zie voorts o.m. J.Heers, "Le voyage d'Anselm Adornes en Orient", *L'Histoire*, no.31 (februari 1981), p.62-72; Esther, o.c.[57], p.68-70; J.Heers, "Anselm Adornes en de bedevaart naar het Heilig Land", in: N.Geirnaert en A.Vandewalle (red.), *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge*, tent.cat. Brugge 1983, p.83-86; Kirkland-Ives, o.c.[59], p.1044-1055.

61. Als enige uitvoeriger over de toren: Esther, o.c.[57], p.56-58; alsmede p.71. Op het opvallende uiterlijk ervan wordt elders nergens meer dan terloops ingegaan.

62. Zie bijv. voor een chronologisch overzicht van alle Duitse pelgrims van ca.650 tot 1291 resp. ca.1300-ca.1700: R.Röhrich, *Die Deutschen im Heiligen Lande*, Innsbruck 1894 (herdruk Aachen 1968) resp. dez., *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Innsbruck 1900 (herdruk Aachen 1967).

63. Voor een eerste overzicht van bewaarde reisberichten van Jeruzalemvaarders uit de Nederlanden vanaf de hoge Middeleeuwen zie G.J.Gonnet, "Beschrijvingen van Jerusalem en Palestina", *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XI (1884), p.344-355. Voor de Nederlandse Palestijnapelgrimages in het algemeen zie W.Lampen OFM, "Hollandsche Jeruzalemvaarders in vroeger eeuwen", *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XLV (1928), p.265-293; N.Wasser, *Nederlandse pelgrims naar het heilige land*,

Zutphen 1983. Zie voorts F.van Hemelryck, *Kruis en wassende maan. Pelgrimstochten naar het Heilig Land*, Leuven 1994.

64. Zie A.Grisebach, "Architekturen auf niederländischen und französischen Gemälden des 15.Jahrhunderts", *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, V (1912), p.261-262; P.von Naredi-Rainer, *Salomos Tempel und das Abendland. Monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Köln 1994, p.58-66. Voor de verbeelding van de Tempel in de late Middeleeuwen aldaar p.55-115; en C.H.Krinsky, "Representations of the Temple of Jerusalem before 1500", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XXXIII (1970), p.1-19. Voor de Rotskoepel als Tempel in de schilderkunst zie ook J.A.B.M.de Jong, *Architectuur bij de Nederlandsche schilders voor de Hervorming*, diss. KUN, Amsterdam 1934, p.95-96, 106-113.

65. Voor de wederopbouw zie B.Hamilton, "Rebuilding Zion: the holy places of Jerusalem in the twelfth century", in: D.Baker (red.), *Renaissance and Renewal in Christian History*, Oxford 1977, p.105-107; M.Biddle, *The Tomb of Christ*, Stroud 1999, p.92-98; J.Krüger, *Die Grabeskirche zu Jerusalem. Geschichte - Gestalt - Bedeutung*, Regensburg 2004, p.83-153; speciaal voor het pelgrimsbezoek p.169-187. Voor de verbeelding van de Heilig Grafkerk in Nederland zie De Jong, o.c.[64], p.113-121.

66. Voor de Heilig Grafaedicula allereerst Biddle, o.c.[65].

67. Voor een overzicht van dit fenomeen door de eeuwen heen zie G.Dalman, *Das Grab Christi in Deutschland*, Leipzig 1922. Zie voorts ook J.Pieper, "Jerusalems Kirchen. Mittelalterliche Kleinarchitekturen nach dem Modell des Heiligen Grabes", *Bauwelt*, LXXX (1989) no.3, p.82-101; J.E.A.Kroesen, *The Sepulcrum Domini through the ages*, Leuven 2000, p.47-53, 117-124; Krüger, o.c.[65], p.193-197.

68. Zie De Jong, o.c.[64], p.114-116; Bork, o.c.[33a], p.296, met afbeelding.

69. Zie J.van Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: devotion and pilgrimage in the Netherlands*, Leiden 2003, p.41-43. Zie voor een overzicht van deze verslagen: N.Wasser, "Die peregrinatie van Iherusalem: pelgrimsverslagen van Nederlandse Jerusalemgangers in de 15e, 16e en 17e eeuw: ontstaan en ontwikkeling", *De Gulden Passer*, LXIX (1991), p.5-72.

70. J.van Herwaarden, "'No status, no brother'. Reflections on late-medieval Jerusalem pilgrimages, in particular pertaining to the Netherlands", in: K.Elm en C.D.Fonseca (red.), *Militia sancti sepulcri. Idea e istituzioni*, Citta del Vaticano 1996, p.270.

71. Complete text met vertaling en annotatie bezorgd door I.Mozer, als *Bernhard von Breydenbach. Peregrinatio in terram sanctam. Eine Pilgerreise ins Heilige Land*, Berlin 2010. De literatuur over reis en boek is zeer omvangrijk. Zie naast F.Timm, *Der Palästina-Bericht des Bernhard von Breidenbach und die Holzschnitte Erhard Reuwichs. Die Peregrinatio in terram sanctam (1486) als Propagandainstrument im Mantel der gelehrten Pilgerschrift*, Stuttgart 2006, o.m. R.W.Fuchs, "Die Mainzer Frühdrucke und Buchholzschnitten 1480-1600", *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, II (1960), p.31-71; H.Kunze, *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15.Jahrhundert*, Leipzig 1975, p.332-343; H.Rohrbacher, "Bernhard von

Breydenbach und sein Werk «Peregrinatio in Terram Sanctam» (1486), *Philobliblon*, XXXIII (1989), p.89-113.

72. Voor een overzicht van de edities zie H.H.Davies, *Berhard von Breydenbach and his journey to the Holy Land 1483-4. A bibliography*, London 1911, p.XVIII-XX, 1-40. Zie ook, voor de invloed van het boek op de illustraties van andere pelgrimsverslagen: H.Lehmann-Haupt, "Die Holzschnitte der Breydenbachschen Pilgerfahrt als Vorbilder gezeichneter Handschriftenillustration", *Gutenberg Jahrbuch*, 1929, p.152-163.

73. Speciaal voor het bewuste blad: R.Röhrich, "Die Palästina-karte Bernhard von Breidenbach's", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, XXIV (1901), p.129-135; en R.Oehme, "Die Palästina-karte aus Bernhard von Breidenbachs Reise in das Heilige Land 1486", *Zentralblatt für Bibliothekswesen. Beihefte*, LXXV (1950), p.70-83; zie voorts Davies, o.c.[72], p.XXIV-XXV; Timm, o.c.[71], p.248-253; alsmede De Jong, o.c.[64], p.100-101, 109-110; Naredi-Rainer, o.c.[64], p.63-64, 68-90.

74. Zie F.Hoerber, "Ideale Zentralbauten des späten Quattrocento und der Stilo Leonardesco", *Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, I (1907/'08), p.233-234; Grisebach, o.c.[64], p.261-269; De Jong, o.c.[64], p.98-121; Krinsky, o.c.[64], p.13-17; Naredi-Rainer, o.c.[64], p.70-75. Voor een overzicht van de Jeruzalem-voorstellingen in de late Middeleeuwen zie het opstel van F.Robin, "Jérusalem dans la peinture franco-flamande (XIII-XVème siècles). Abstractions, fantaisies et réalités", in: D.Poirion (red.), *Jérusalem, Rome, Constantinople. L'image et le mythe de la ville au Moyen Age*, Paris 1986, p.33-63; alsmede P.Durrieu, "Le Temple de Jérusalem dans l'art français et flamand du XVè siècle", in: *Mélanges offerts à M.Gustave Schlumberger*, Paris 1924, deel I, p.506-513.

75. Vgl. voor de oosterse oorsprong en oriëntaalse ontwerp-praktijk: W.Born, "The origin and the distribution of the bulbous dome", *The Journal of the American Society of Architectural Historians*, III (1943) no.4, p.32-48.

76. Voor architectuur op Vlaamse schilderijen in de vijftiende eeuw: R.Maere, "Over het afbeelden van bestaande gebouwen in het schilderwerk van Vlaamsche Primitieven", *De kunst der Nederlanden*, I (1930/'31), p.201-211.

77. Grisebach, o.c.[64], p.263-265, 267-268. Vgl. ook Ter Kuile, o.c.[25], p.32-35; De Jong, o.c.[64], p.119-120.

78. W.Körte, *Die Wiederaufnahme romanischer Bauformen in der niederländischen und deutschen Malerei des 15. und 16.Jahrhunderts*, diss. Leipzig, Wolfenbüttel 1930, p.64-65. Voor Reuwichs prent ook Timm, o.c.[71], p.178-189; alsmede Fuchs, o.c.[71], p.60-61. Voor contemporaine en eerdere afbeeldingen Timm p.185-186. Voor de invloed ervan op de weergaves van de Heilig Grafkerk ook De Jong, o.c.[64], p.120-121.

79. Voor overzicht van de illustraties zie A.Schestag, "Die Chronik von Jeruzalem. Eine für Philipp den Guten verfertigte Miniaturhandschrift der Wiener Hofbibliothek", *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, XX (1899), p.195-216; voor de prent met het beleg van Jeruzalem p.199, voor die met het beleg van Jaffa p.204.

80. Geirnaert, o.c.[58], p.49; Kirkland-Ives, o.c.[59], p.1056.
81. Zie Geirnaert, o.c.[58], p.35; Penninck, o.c.[57], p.32. Vgl. voor dit fenomeen ook Morris, o.c.[59], p.341.
82. Thans in de Bibliotheca Laurenziana in Florence. Zie Hoeber, o.c.[74], p.234 afb.3; vgl. ook soortgelijke voorstelling op p.233 afb.1.
83. Voor de rivaliteit tussen Oude Kerk en Nieuwe Kerk G.Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartsplaats in de late middeleeuwen*, Amsterdam 1992, p.20-21.
84. Verhoeven, o.c.[83], p.5. Voor de daaraan verbonden cultus p.38-53. Voor een overzicht van alle genezen kwalen p.97-121, met keurige tabel op p.99.
85. Verhoeven, o.c.[83], p.28-32.
86. Voor herkomst pelgrims: Verhoeven, o.c.[83], p.121-127. Voor de inkomsten uit devoties aldaar p.157-184.
87. Oosterbaan, o.c.[4] p.107 noot 298. Vgl. verder voor een reeks Delftse Jeruzalemgangers in 1561: Lampen, o.c.[63], p.271-272, 287-288, die op p.285 ook nog een Delftse pelgrim uit 1486 vermeldt. Ook voor 1536 zijn de namen van twee Delftse pelgrims overgeleverd, als reisgenoten van een Dordtenaar; zie voor de tocht J.van Herwaarden m.m.v. A.I.Menalda-van der Hoeven, "Een Jerusalemreis in 1536. Reisverslag van Jan Hendrikszoon van Beveren", *Nederlandse Historische Bronnen*, deel V, Hilversum 1985, p.7-65; voor beide Delftenaren p.21.
88. Genoemd door Gonnet, o.c.[63], p.346.
89. Oosterbaan, o.c.[4], p.142.
90. Op de achtergrond van een *Intocht in Jeruzalem* van de zogenaamde Lochorst-triptiek (1526/'27); zie C.H.de Jonge, "Het triptiek der familie Van Lochorst door Jan van Scorel in het Centraal Museum te Utrecht", *Oud-Holland*, XLVI (1929), p.79-81; De Jong, o.c.[63], p.99-100; en J.A.L.de Meyere, *Jan van Scorel 1495-1562. Schilder voor prinsen en prelaten*, Utrecht 1981, p.16-18, met 41-43. Voor Van Scorels reis aldaar p.10-11; en E.de Jongh m.m.v. J.A.L.de Meyere, *Een schilderij centraal. De Jeruzalemvaarders van Jan van Scorel*, tent.cat. Utrecht, Utrecht 1979, p.12-14.
91. Zie De Jongh, o.c.[90], p.35. Het altaarstuk werd al in 1566 bij de Beeldenstorm vernield; zie G.J.Hoogewerff, *Jan van Scorel. Peintre de la renaissance hollandaise*, La Haye 1923, p.99-101, met op p.124-126 de uitvoerige beschrijving van het altaarstuk van Dirck van Bleyswijk in diens *Beschrijvinge der stad Delft* uit 1667.
92. Voor de reis zie T.H.von der Dunk, "Een pelgrimsreis van Delft naar Venetië", *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, X (2007), p.16-23. De tekst van het reisverslag bezorgd en ingeleid door C.J.Gonnet gepubliceerd als "Bedevaart naar Jeruzalem in 1525", *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XI (1882), p.1-180; voor het citaat p.172. Vgl.

voor zijn reis ook W.Cerutti, *Haarlemse Jeruzalemvaarders*, Haarlem 2010, p.56-61.

93. Zeer terloops genoemd door Oosterbaan, o.c.[4], p.288-289. Over deze Jeruzalembroederschap is weinig bekend; het ontstaan ervan is in nevelen gehuld; zie E.J.Nusselder, "De Marthakapel te Delft", *Bulletin van de K.N.O.B.*, LXXIX (1980), p.57-58.

94. Van Herwaarden, o.c.[70], p.274-275. Voor Jeruzalembroedersschappen in Nederland ook aldaar p.283-287.

95. Zie: J.W.C.van Campen, "De Utrechtsche Jeruzalembroederschap", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1935, p.52-89; voor de oprichting p.56. Zie ook De Jongh, o.c.[90], p.17-19.

96. Voor Van Scorels groepsportretten zie o.m. Van Campen, o.c.[95], p.75-79; De Meyere, o.c.[90], p.18-20 met p.44-47, 53; Cerutti, o.c.[92], p.114-115.

97. Als zodanig een Europabreed fenomeen dat terugging tot de Karolingische tijd; zie: L.Knapen en P.Valvekens (red.), *De palmezelprocessie. Een (on)bekend West-Europees fenomeen*, Leuven 2006; daarin speciaal de opstellen van M.Broekaert en P.Valvekens, "De palmezel: oorsprong, iconografie en geografische verspreiding", p.113-158; en H.Geybels, "Onsen Heer opten ezel'. De palmprocessie in de religieuze volkscultuur", p.183-198. Speciaal voor Nederland: C.van de Graft, *Palmzondag*, Utrecht 1938, p.12-35.

98. Speciaal voor de Utrechtse Palmzondagsprocessie: C.C.van de Graft, "Over de palmzondagsprocessie en den Utrechtschen palmezel", *Maandblad van Oud-Utrecht*, I (1926), p.9-11; Van Campen, o.c.[95], p.60-66.

99. Zie resp. A.Bredschneyder, "De St.Olofs- of Oudezijds Kapel", *Ons Amsterdam*, IX (1957), p.270; E.Pelinck, "De Heilige-Grafkapel van het Jerusalemshofje", *Leids Jaarboekje*, LI (1959), p.91; Jensma & Molendijk, o.c.[32], p.43; Gonnet, o.c.[63], p.186-187, 203-204.

100. Vgl. Oosterbaan, o.c.[4], p.221 en 267 noot 31.

101. Van de Graft, o.c.[97], p.20-22.

102. Zie Van de Graft, o.c.[97], p.25.

103. Daarover het boekje van R.Glaudemans e.a., *De Jeruzalemkapel te Gouda*, Gouda 1998.

104. Zie Nusselder, o.c.[93], p.57-61, p.80-87; alsmede dez., "Het Oudemannen - en het Oude Vrouwenhuis", in: I.V.T.Spaander en R.A.Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572*, tent.cat. Delft, Delft 1979, p.72-74, met reconstructietekening in deel II, pl.123-126. Zie ook Janse, o.c.[1], p.49-50.

105. Zo Glaudemans e.a., o.c.[103], p.16-17, 42-45; Nusselder, o.c.[93], p.53-57.

106. Speciaal voor de architectuur zie Glaudemans e.a., o.c.[103], p.27-30; voor de latere geschiedenis p.33-34; voor de bouwgeschiedenis en een reconstructie p.37-65 (voor de latere

lotgevallen p.47-59).

107. Vgl. voor het kwintet Glaudemans e.a., o.c.[103], p.17-19.

108. Het enige (uiterst summiere) overzichtsoptel over dit torenbekroningstype vormt dat van A.Wagner, "Über die bayrischen Zwiebeltürme", *Die Kunst und das schöne Heim*, LXXXIX (1957), p.541-544. Zie voorts ook Tunk, o.c.[56], p.18, 29-32.

109. Zie N.Lieb en H.J.Sauermost(red), *Münchens Kirchen. Mit einem chronologischen Verzeichnis der bestehenden Kirchenbauten*, München 1973, p.56-59. Voor de torens zie voorts: Tunk, o.c.[56], p.14-16; N.Knopp, *Die Frauenkirche zu München und St.Peter* Stuttgart 1970, p.61-63, 78-80; P.Pfister en H.Ramisch, *Die Frauenkirche in München. Geschichte, Baugeschichte und Ausstattung*, München 1983, p.20-23, 58-66.

110. Zo Pfister & Ramisch, o.c.[109], p.64.

111. Knopp, o.c.[109], p.61.

112. Zie E.Hubala, "Die venezianische 'Cuba'", *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft*, XLIV (1993), p.90-91; alsmede Tunk, o.c.[56], p.9-10, 11-12, 14-15.

113. Gonnet, o.c.[92], resp. p.79, 100 en 103.

Thomas von der Dunk,
16 februari 2013 / 14 maart 2014

De foto's zijn vervaardigd door de auteur, behalve:
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, blz. 2, 10 en 11
Gemeentearchief Dordrecht, blz. 9
Wikipedia Commons, blz. 16 en 17

Het Jaarboek *Delfia Batavorum* is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum te Delft, <http://www.delfia-batavorum.nl>